

קום, התהלך בארץ



יזהר הירשפלד (1950-2006)

# קום, התהלך בארץ

מחקרים בארכיאולוגיה ובהיסטוריה של ארץ ישראל  
לזכרו של יזהר הירשפלד במלאת עשור לפטירתו

עורכים:

יוסף פטריך, אורית פלג-ברקת, ארז בני-יוסף



החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה  
ירושלים תשע"ו

**תצלומי עטיפה:**

טבריה, שטח חפירות ה"בסליקה", מבט אווירי לדרום מזרח, צילום: Skyview,  
באדיבות, משלחת חפירות יזהר הירשפלד בטבריה.  
מטמון מטבעות זהב מחפירות עין גדי (En-Gedi II, Pl. IX, Fig. 24).  
מנזר גיאורגיוס הקדוש, ואדי קלט, ארכיון יזהר הירשפלד.

מסת"ב 978-965-221-110-1 ISBN

© 2016

כל הזכויות שמורות לעורכים, למחברים ולחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה

עריכה לשונית של המאמרים בעברית: חנה הירשפלד, ישראל רונן

עריכה לשונית של המאמרים באנגלית: סוזן גורודצקי

עיצוב עטיפה: ניצה ברוק

דפוס וכריכה: דפוס העיר העתיקה, ירושלים

## תוכן העניינים

ט	רשימת המחברים ושיוכם המוסדי
י	מפת האתרים והחבלים הגיאוגרפים הנידונים בספר
יא	הקדמת העורכים
טו	דברי זכרון: יורם צפריר, לאה די סגני, יוסף פטריך
כא	רשימת פרסומי יזהר הירשפלד

א.	בין טקסט למימצא: היסטוריה יישובית, גיאוגרפיה היסטורית, ארכיאולוגיה תלמודית
1	ישראל שצמן – מיהודה (Iudaea) לשלוש פלסטינות: מסגרת המנהל הרומי של ארץ ישראל מהמאה
	הא' עד תחילת המאה ה' לסה"נ
17	ישראל פינקלשטיין – חבלי הספר הדרומי של ארץ ישראל בשלבים המוקדמים של תקופת הברזל:
	קווים להיסטוריה טריטוריאלית
29	טל אולוס, ג'ורדנה מוסקטיימאשיטי ורוני אלנבלום – "שפע": ראשית תקופת "האופטימום הרומי" והקמת
	ערים באגן הים התיכון במאות ה' והג' לפסה"נ
51	דוד אוחנה – שובו של הורדוס
	קנת ג' הולום – התחום הכפרי של קיסריה בשלהי העת העתיקה וזיקתו לעיר – עמ' 1* - 16* בחלק
	הלוועזי
63	שמעון דר – העדויות הארכיאולוגיות לנוכחות צבא רומי על הכרמל
	ירון צ' אליאב – מריאליה לתרבות חומרית: שלבי התקבלותו של <i>Talmudische Archäologie</i> מאת
	שמואל קרויס בעולם המחקר – עמ' 17* - 27* בחלק הלוועזי
75	יותם ספר ויגאל ספר – "מבוי", "מבוא" ו"תחום שבת" לצד מגורי יהודים בימי הבית השני, המשנה
	והתלמוד
	אסתי דבורז'צקי – סגולות המרפא של המרחצאות התרמו-מינרלים בלבנט בעת העתיקה –
	עמ' 29* - 52* בחלק הלוועזי

ב.	הכמיהה אל המדבר: עין גדי, מצדה, ים המלח, מדבר יהודה והנגב
89	גדעון הדס – בתי מגורים ליד בית הכנסת בכפר עין גדי בתקופה הביזאנטית
93	יואב פרחי – טבעת ברונזה ממערה בעין גדי ומטבעותיו של מתתיהו אנטיגונוס (40-37 לפסה"נ)
103	אורי דוידוביץ', רועי פורת, רחל בר-נתן, רות ג'קסון-טל, יואב פרחי, נמרוד מרום וגיא שטיבל – הדרך מגב
	ההר למצדה וחפירות מצדי בדר וצפירה
129	חיים בן דוד, אורי דוידוביץ' ורועי פורת – נקב צפי (מעלה הלוחית?): דרך מן התקופה הרומית – מלשון
	ים המלח אל רבת מואב
	אורית שמיר – אריגים מחוטי צמר ופשתן (שעטנו) ממערת קבורה נבטית בעין תמר 129 –
	עמ' 60* - 53* בחלק הלוועזי
149	רונה שני אביסף – עיצוב הגנים הפרטיים של המעמד השליט ביהודה בתקופה ההלניסטית: מסורות,
	השפעות וחידושים

163 ארז בן יוסף – אבני הבניין של שבטה הביזנטית: סוגים, מקורות ותרומתן להבנת תולדות היישוב וסביבותיו

183 ג. עדות הפריטים הארכיטקטוניים והממצא הקטן אורית פלג-ברקת ויותם טפר – חורבת עלק ברמת הנדיב בתקופה ההלניסטית והרומית: מבט על פרטי הריהוט והעיטור האדריכלי יורגן ק' זנגנברג – שולחן בזלת מבית הכנסת הביזנטי מחורבת כור בגליל: פרסום ופרשנות ראשונית – עמ' 61\* - 78\* בחלק הלועזי מרדכי אביעם – בסיס נוסף של שולחן קריאת תורה מבית כנסת גלילי: מספר הערות על שולחן האבן מחורבת כור – עמ' 78\* - 82\* בחלק הלועזי ברוך ברנדל – תליון הזכוכית מן התקופה הביזנטית מטבריה: – צפרדע או צביים? – עמ' 83\* - 88\* בחלק הלועזי רנטה רוזנטל-הגינבוטום ויחיאל זלינגר – כלי חרס מעוטרים בהדבקה (אפליקציה) מהר ציון, ירושלים – עמ' 89\* - 100\* בחלק הלועזי אלכסנדר און, שלומית וקסלר-בדולח ולאה די סגני – חותם ביזנטי של "תאודוטוס הקומס" מגני חמת (טבריה) – עמ' 101\* - 110\* בחלק הלועזי אנה דה וינסנס – מקטרות עישון מסוג צ'בוק – סודות וחידות של העבר העות'מני – עמ' 111\* - 120\* בחלק הלועזי

ד. בית המגורים בארץ ישראל יובל גדות, אפרת בוצר ושתיל עמנואל – "בית החצר הפתוחה" בתקופת הברזל 2 ובתקופה הפרסית לאור החפירות בחורבת אר-ראס בנחל רפאים זאב וייס – בתי אמידים בטבריה בתקופה הרומית ובשלהי העת העתיקה אלכסנדר און, שלומית וקסלר-בדולח, יוחנן (ג'ון) זליגמן, ויהודה רפואנו – שתי פרשנויות לבית הפריסטיל הרומי-ביזנטי ברכס שועפט (רמת שלמה), מצפון לירושלים – עמ' 121\* - 136\* בחלק הלועזי

ה. ערי הארץ: טבריה, בית שאן, ירושלים ויפו שולמית מילר – תכניתה העירונית של טבריה בתקופה הרומית-ביזנטית לאור תגליות השנים האחרונות יוסף סטפנסקי – "באר מרים... בכנרת נגנזה?" מסע לאיתורו של מקום קדוש בגליל ואליד אטרש וגבריאל מזור – תאטרון וארנה בטבריה וניסה-סקיטופוליס – עמ' 137\* - 148\* בחלק הלועזי יורם צפירי – על מיקומו של ההיפודרום שבנה הורדוס בירושלים שמעון גיבסון ואלה נגורסקי – על זיהוי ראש אדריאנוס וקשת ניצחון רומית משוערת בצפון ירושלים – עמ' 149\* - 172\* בחלק הלועזי יואב ארבל – יהודי יפו בתקופה הרומית: העדות הארכיאולוגית – עמ' 173\* - 184\* בחלק הלועזי

## ו. מנזרים ונזירות

- לאה די סגני – תרומת הכתובות לזיהוי מנזרים – עמ' 185\* - 198\* בחלק הלועזי  
 יוסף פטריך – הנזירות בקיסריה ובסביבתה – עמ' 199\* - 214\* בחלק הלועזי  
 249 בועז זיסו, בועז לנגפורד, איילת דיין, רועי פורת ועמוס פרומקין – סקר ארכיאולוגי במערות מנזר  
 ואדי שיבן שבמזרח בנימין  
 לורנצו פרונה – חברות בנזירות הקדומה: אידיאל ומציאות בארץ ישראל הביזנטית –  
 עמ' 215\* - 226\* בחלק הלועזי  
 ברוריה ביטון־אשקלוני – שלמות, אי־שלמות, והתבודדות בנצרות הסורית בשלהי העת העתיקה  
 – עמ' 227\* - 234\* בחלק הלועזי

## ז. ארכיטקטורה נוצרית, כנסיות

- קטיה ציטרין – בתי התפילה של טבריה בקונטקסט – עמ' 235\* - 248\* בחלק הלועזי  
 265 נורית פייג – כנסייה ביזנטית בעוצם: השרידים וההקשר היישובי הרחב  
 273 ליהיא חבס – רצפות הפסיפס של הכנסייה בעוצם  
 291 ליהיא חבס – ריהוט ארכיטקטוני וכלי שיש מיובאים מ"כנסיית האי" באוסטראקינה, צפון סיני  
 תקצירים באנגלית של המאמרים העבריים – עמ' 249\* - 258\* בחלק הלועזי

## החלק הלועזי

- Leah Di Segni** – Remembering Yizhar. Words said at the anniversary of his departure, Nov. 22, 2007 xi\*
- Michele Piccirillo** – Yizhar Hirschfeld (1950-2006) Esploratore e archeologo di Terra Santa xii\*
- Kennet G. Holum** – Caesarea Palaestinae: City and Countryside in Late Antiquity 1\*
- Yaron Z. Eliav** – From Realia to Material Culture: The Reception of Samuel Krauss' Talmudische Archäologie 17\*
- Estēe Dvorjetski** – The Medicinal Properties of the Thermo-Mineral Baths in the Levant in Ancient Times 29\*
- Orit Shamir** – Mixed Wool and Linen Textiles (*Sha 'atnez* in Hebrew) from a Nabatean Burial Cave at 'En Tamar 53\*
- Jürgen K. Zangenberg** – A Basalt Stone Table from the Byzantine Synagogue at Ḥorvat Kur, Galilee: Publication and Preliminary Interpretation 61\*
- Mordechai Aviam** – Another Reading Table Base from a Galilean Synagogue: Some Comments on the Stone Table from Ḥorvat Kur 79\*

<b>Baruch Brandl</b> – The Byzantine Period Glass Pendant from Tiberias: Frog or Sea-Turtle?	83*
<b>Renate Rosenthal-Heginbottom, Yehiel Zelinger</b> – Application-decorated Pottery from Mount Zion, Jerusalem	89*
<b>Alexander Onn, Shlomit Weksler-Bdolah, Leah Di Segni</b> – A Byzantine Stamp Seal of “Theodotos the comes” from Gane-Hammat (Tiberias)	101*
<b>Anna de Vincenz</b> – Chibouk Smoking Pipes: Secrets and Riddles of the Ottoman Past	111*
<b>Alexander Onn, Shlomit Weksler-Bdolah, Jon Seligman, yehudah Rapuano</b> – Two Interpretations of the Roman–Byzantine Peristyle House on the Shu’fat Ridge (Ramat Shelomo), North of Jerusalem	121*
<b>Walid Atrash, Gabriel Mazor</b> – Theater and Arena in Tiberias and Nysa-Scythopolis	137*
<b>Shimon Gibson, Alla Nagorsky</b> – On the So-Called Head of Hadrian and a Hypothetical Roman Triumphal Arch on the North Side of Jerusalem	149*
<b>Yoav Arbel</b> – The Jews of Jaffa in the Roman Period: The Archaeological Evidence	173*
<b>Leah Di Segni</b> – On the Contribution of Epigraphy to the Identification of Monastic Foundations	185*
<b>Joseph Patrich</b> – Monasticism in Caesarea and its Region	199*
<b>Lorenzo Perrone</b> – Friendship in Ancient Monasticism: Ideal and Practice in Byzantine Palestine	215*
<b>Brouria Bitton-Ashkelony</b> – Perfection, Imperfection and Stillness in Late Antique Syriac Christianity	227*
<b>Katia Cytryn</b> – Tiberias’ Places of Worship in Context	235*



## רשימת המחברים ושיוכם המוסדי

בועז זיסו, אוניברסיטת בר־אילן  
ג'ון (יוחנן) זליגמן, רשות העתיקות  
יחיאל זלינגר, רשות העתיקות  
יורגן ק' זנגנברג, אוניברסיטת ליידין  
לייאה חבס, האוניברסיטה העברית ומכללת שנקר  
יגאל ספר, קיבוץ יגור  
יותם ספר, רשות העתיקות ואוניברסיטת חיפה  
ג'ורדנה מוסקטי מאשיטי, האוניברסיטה העברית  
גבריאל מזור, רשות העתיקות  
שולמית מילר, האוניברסיטה העברית  
נמרוד מרום, אוניברסיטת חיפה  
אלה נגורסקי, רשות העתיקות  
יוסף סטפנסקי, רשות העתיקות  
שתיל עמנואלוב, אוניברסיטת תל אביב  
רועי פורת, האוניברסיטה העברית  
יוסף פטריך, האוניברסיטה העברית  
נורית פייג, רשות העתיקות  
ישראל פינקלשטיין, אוניברסיטת תל אביב  
אורית פלג־ברקת, האוניברסיטה העברית  
לורנצו פרונה, אוניברסיטת בולוניה, איטליה  
יואב פרחי, אוניברסיטת תל אביב  
קטיה ציטריץ, האוניברסיטה העברית  
יורם צפריר, האוניברסיטה העברית  
רנטה רוזנטל־הגינבוטום, רשות העתיקות  
יהודה רפיואנו, רשות העתיקות  
גיא שטיבל, אוניברסיטת תל אביב  
אורית שמיר, רשות העתיקות  
ישראל שצמן, האוניברסיטה העברית

רונה ש' אביסף, הטכניון  
מרדכי אביעם, מכללת כנרת  
דוד אוחנה, אוניברסיטת בן גוריון  
טל אולוס, האוניברסיטה העברית  
אלכסנדר און, רשות העתיקות  
ולידי אטרש, רשות העתיקות  
ירון צ' אליאב, אוניברסיטת מישגן  
רוני אלנבלום, האוניברסיטה העברית  
יואב ארבל, רשות העתיקות  
אפרת בוצר, אוניברסיטת תל אביב  
ברוריה ביטון־אשקלוני, האוניברסיטה העברית  
חיים בן דוד, מכללת כנרת  
ארז בן־יוסף, אוניברסיטת תל אביב  
ברוך ברנדל, רשות העתיקות  
רחל בר־נתן, רשות העתיקות  
יובל גדות, אוניברסיטת תל אביב  
שמעון גיבסון, אוניברסיטת צפון קרולאינה, שרלוט  
רות ג'קסון־טל, האוניברסיטה העברית  
אסתי דבורז'צקי, אוניברסיטת חיפה ואוניברסיטת ברוקס,  
אוקספורד  
אנה דה וינסנס, מכון אולברייט לארכיאולוגיה, ירושלים  
אורי דוידוביץ', האוניברסיטה העברית ואוניברסיטת תל אביב  
לאה די סגני, האוניברסיטה העברית  
שמעון דר, אוניברסיטת בר־אילן  
גדעון הדס, האוניברסיטה העברית  
קנת ג' הולום, אוניברסיטת מרילנד  
זאב וייס, האוניברסיטה העברית  
שלומית וקסלר־בדולח, רשות העתיקות

# מפת האתרים והחבלים הגיאוגרפיים הנידונים בספר



## הקדמת העורכים

פרופ' יזהר הירשפלד (6.2.1950-16.11.2006) נולד בקיבוץ בית קשת, גדל בטבעון ובאשקלון ומילדות ידע שהארכיאולוגיה היא ייעודו; זו הייתה אהבתו האמיתית. לאחר שרות צבאי הוא קבע מגוריו בירושלים, שם עשה את כל מסלול לימודיו במכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית. את הדוקטורט קבל ב-1987. למן 1989 הוא נמנה על סגל המכון לארכיאולוגיה, שם שימש כארכיאולוג חופר וכמורה במעמד מיוחד. המפעלים הארכיאולוגיים שניהל – סקרים וחפירות – היו מרובים, ולמן ההתחלה בקנה מידה גדול. מבחינת היקף פעילותו אין ספק שהוא היה הארכיאולוג הישראלי הבולט ביותר בקרב בני גילו בתחום הארכיאולוגיה הקלאסית (ההלניסטית-רומית-ביזנטית). הוא היה נציג מובהק של הארכיאולוגיה הישראלית בכנסים בינלאומיים בנושאים בהם עסק – בית המגורים, ההתיישבות הכפרית בארץ ישראל, הנזירות, קומראן ועין גדי, שינויים אקלימיים, גנים ופיתוח חקלאי. על נושאים אלה, שהקנו לו מוניטין בינלאומי, הוא גם הוזמן לכתוב ערכים אנציקלופדיים ופרקים בספרי יעץ חשובים. ולמרות כל אלה ליבו לא גבה, הוא נשאר צנוע, קואופרטיבי, נעים הליכות, לבבי ופתוח.

כבר בראשית דרכו, עם תום לימודי המ.א., נמסרה לידי חפירת בית המרחץ בחמת גדר – מהחפירות הגדולות ביותר שהתנהלו בארץ באותה עת, והוא ניצח עליה ברוב כשרון עד לפרסום הסופי. אחריהן באו חפירות חרבת א'דיר, רמת הנדיב, טבריה ועין גדי, וראוי להזכיר גם את הסקרים הגדולים: סקר מפת הרודיון, סקר מנזרים במדבר יהודה ובנגב המערבי, סקר מדידות בשבטה שהעמיד סוף את חקר אתר זה במקום הראוי לו, ובשנותיו האחרונות – הסקר בנגב בעקבות דרכי הבשמים של הנבטים. רבים היו קורסים תחת הנטל של רק חלק קטן מחפירות וסקרים אלו. לא איש כיוזר, שהביא את מרביתן לכלל פרסום סופי.

סקר בתי מגורים מסורתיים בהר חברון (1977-1978) היה לנושא עבודת המ.א. שלו. זו פורסמה כספר הן בעברית (1987) והן באנגלית (1995). אחר כך בא סקר מפת הרודיון (1981-1982) – מחקר שפורסם ב-1985 מטעם האגודה לסקר ארכיאולוגי של ישראל. המנזרים שנתגלו במהלך סקר זה היוו נקודת מוצא לדוקטורט על מנזרי מדבר יהודה, מחקר שפורסם גם הוא כספר הן באנגלית (1992) והן בעברית (2002). חפירותיו רחבות ההיקף כללו את מרחצאות חמת גדר (1979-1982; הדו"ח הסופי פורסם ב-1999); חפירות של שני אתרים ברמת הנדיב – חורבת עקב (1984-1987), וחורבת עלק (1989-2005; דו"ח סופי התפרסם בשנת 2000); טבריה – בהר ברניקי ובעיר למטה (1989-1994; דו"ח סופי התפרסם ב-2004). עין גדי (1996-2002; הדו"ח הסופי ראה אור ביום לווייתו! ב-17 בנובמבר 2006). מחקריו האחרים כללו חפירות של בתי בד ואמות מים באמאוס (1974-1975) וחפירות בשקמונה (1994).

שלושה ממחקריו הגדולים טרם הגיעו לכלל פרסום סופי: החפירות ברמת הנדיב באתר חורבת עלק, חפירות טבריה ופרסום חפירות רודולף כהן באתרי דרך הבשמים הנבטית בנגב מטעם רשות העתיקות, בעבורן זכה במענק מטעם קרן הפרסומים של ליאון לוי-שלבי וייט (2004). תלמידיו ועמיתיו קבלו על עצמם להביא מחקרים אלו לכלל השלמה ופרסום סופי. נקווה שמלאכתם תושלם בקרוב.

הוא זכה במלגות, ובפרסים רבים, בהם מלגת רוטשילד לשנה של פוסט-דוקטורט, אותה העביר באוניברסיטת ייל (1988), ופרס אירן לוי-סאלא לשנת 2000 מטעם אוניברסיטת בן גוריון, על ספרו על חמת גדר. כן זכה במענקי מחקר רבים, במיוחד מיד הנדיב, אשר לאחר מותו כוננה לזכרו תוכנית מענקי מחקר לחפירות ולפרסומים בארכיאולוגיה. בשנים 1996 ו-2000 הוא שימש עמית מחקר בדאמברטון אוקס (Dumbarton Oaks) שבושינגטון (בלימודים ביזנטיים ובאדריכלות גנים, בהתאמה).

לפני כשלוש שנים התארגנו – אנו העורכים – להוציא לאור ספר אסופת מחקרים לזכרו, לקראת מלאת עשור לפטירתו. רבים נענו לקול הקורא שהפצנו. התוצאה היא הספר שלפנינו, הכולל למעלה מ־40 מאמרים, פרי מחקריהם של חברים, עמיתים ותלמידים; מוקירי זכרו. שם הספר – קום, התהלך בארץ, נבחר בעצה אחת עם בני המשפחה. "קום התהלך בארץ לארכה ולרחבה כי לך אתננה." כך ציוה אדני את אברהם (בראשית יג: 17). אין כהליכה לדעת את הארץ. ואמנם, יזהר הירבה לערוך סקרים, ברגל וגם ברכב. דומה שלא היה אתר ארכיאולוגי בארץ, גדול כקטן, שאותו יזהר לא הכיר. ההליכה, במיוחד אל המדבר אליו יזהר כה כמה, מביאה התעלות לנפש, השראה; אהבה. לא בכדי בחר יזהר כמוטו לספרו הכמיהה אל המדבר במילות השיר היפות של נתן יונתן: "אם זר קוצים כואב, זה מה שאת אוהבת, אלך אל המדבר, ושם אלמד לכאוב..." (שירים בכסות הערב, "כמו בלדה"). "אין חופש כי אם הלוך" כתב ס. יזהר, הסופר האהוב על יזהר (וקרוב משפחה) בספרו "ימי צקלג" (וזה נבחר כמוטו לספרו של יורם צפריר – המורה האהוב של יזהר – פציעה). והחופש – לא רק לגוף, ברגלים בריאות, אלא שחרור לנפש.

הספר נפתח בדברי הספד. ראשון – מפי המורה – פרופ' יורם צפריר ז"ל שנסתלק מעימנו בחטף בשנה האחרונה – דברים שנשא על קברו של יזהר, תלמידו האהוב. למרות חוליו הצליח יורם, בימיו האחרונים, להשלים את המאמר שכתב לספר הזכרון. יהי גם זכרו ברוך. שלושת ההספדים האחרים הם של חברים קרובים ועמיתים – לאה די סגני, יוסף פטריך (יבל"א שניהם), ומיקלה פיצי'רילו, שנפטר גם הוא זמן לא רב לאחר לכתו של יזהר. הספד אחרון זה, באיטלקית, הוא ביטוי נוסף למסילות שידע יזהר למצוא לליבותיהם של הבריות, הן באישיותו והן בעבודתו המדעית.

בראש הספר באה רשימת פרסומי המדעיים של יזהר, שבעריכתה סייעה בתו הצעירה של יזהר – עירית. הרשימה ערוכה בסדר כרונולוגי, על פי שנת הפרסום, וגם היא ממחישה עד כמה נגדעה היצירה בעודה באיבה. בד בבד היא משקפת את ההיקף העצום של המחקר, ואת העובדה שאת מרבית חפירותיו הגדולות הספיק יזהר להביא לפרסום שנים ספורות לאחר סיומו – דבר נדיר למדי בקרב הארכיאולוגים. בפרסומי למעלה מ־15 ספרים, רבים מהם דו"חות ארכיאולוגים סופיים בפורמאט גדול, ולמעלה מ־100 מאמרים – הישג יוצא מן הכלל לחוקר בן גילו. בתחומים רבים – אדריכלות פרטית, מנזרים ונזירות, אמות המים של ישראל, דפוסי היישוב הכפרי, ועוד – נודעת למחקריו תרומה מכרעת לארכיאולוגיה של ישראל ומעבר לה, בהיותם כה עשירים בנתונים חדשים ובעיון מעמיק ומקיף. מחקריו היו תמיד יותר מאשר דו"ח ארכיאולוגי יבש; הוא השכיל להציג כל נושא בקונטקסט הטכנולוגי, ההיסטורי והתרבותי הרחב. מפות, איורים ושחזורים מאירי עיניים מקלים על הקריאה השוטפת בספרים כולם. ספריו ופרסומי האחרים הציבו בכך סטנדרד חדש בתחום הגראפי של דוחות ארכיאולוגיים. רבים מן האתרים שנחפרו, שוחזרו והפכו למוקדי ביקור לשוחרי ידיעת הארץ.

הספר מחולק לשבעה שערים המשקפים את תחומי המחקר המגוונים של יזהר. א. בין טקסט למימצא: היסטוריה יישובית, גיאוגרפיה היסטורית, ארכיאולוגיה תלמודית. המודעות לחשיבותם של הטקסטים לסוגיהם, לצד המימצאים הארכיאולוגיים, לשחזור תמונה היסטורית וחומרית שלמה, בולטת לא רק בסינתזה שבמחקריו, אלא גם בקבצי המקורות שזם. היתה לו יכולת מיוחדת להדביק אחרים בהתלהבותו ולרתום אותם לעשייה משותפת ומפרה, איש איש בתחומו. כך באו לעולם אוסף מקורות חז"ל על בית המגורים בתקופת המשנה והתלמוד ועל טבריה, תרגומי המקורות הלטיניים על אמות המים, ובמיוחד תרגומי המקורות של לאה די סגני על נזירות מדבר יהודה, שהחל כיוזמה פרטית של יזהר, והתגלגל והתפתח לפרוייקט גדול מטעם יד יצחק בן צבי. בחלק זה תשעה מאמרים על מבחר נושאים, שלושה מהם באנגלית.

ב. הכמיהה אל המדבר: עין גדי, מצדה, ים המלח, מדבר יהודה והנגב. חפירותיו של יזהר בעין גדי הורחבו למחקר אזורי נרחב יותר על הארכיאולוגיה של אזור ים המלח, כולל קומראן ועין פשחה. בקרב חוקרי

קומראן הוא נציג בולט והארכיאולוג המקצועי והמנוסה המובהק ביותר של הקבוצה הגורסת שקומראן לא הייתה אתר כיתתי. את מקום האיסיים עליהם מדבר פליניוס הוא ביקש לזהות עם אתר התאים אותו הוא חשף מעל נווה עין גדי. תיאוריות אלו עוררו התנגדות, לעיתים מרה וחריפה, מצד רבים הרואים בקומראן אתר כיתתי. נקודת המוצא שלו להערכה ארכיאולוגית מחודשת של קומראן, ולזיהויה כחוזה חקלאית הייתה חפירותיו בחוזה ההרודיאנית בעלת מגדל עוז מרובע ברמת הנדיב (חורבת עלק). באה כאן לכלל ביטוי גישתו כחוקר, המתאפיינת בבחינה רחבה של המימצא הארכיאולוגי הזמין, הן מן הארץ והן מהעולם הרחב. תרומתו הבולטת לחקר קומראן מתבטאת בזיהוי הנכון של הטיפוס הארכיאולוגי אליו שייך מבנה הגרעין של קומראן – בית חוזה יהודאי בעל מגדל. את השקפתו על קומראן הוא הציג בכנסים רבים שהוקדשו למחלוקת על האתר ויושביו, ובמאמרים רבים, וכן בשני ספרים, האחד באנגלית, שתורגם לגרמנית (שניהם פורסמו ב־2004). פרי נוסף של מחקריו עין גדי וקומראן הוא ספרו הכמיהה אל המדבר – בקעת ים המלח בתקופת בית שני, תל אביב, הוצאת ידיעות אחרונות 2004. בספר זה ניכר כשרון ספרותי של ממש. מעבר לכך, במדבר יהודה ובנגב הוא ערך סקרים נרחבים: סקר מפת הרודיון, דרך המצודות במזרח הר חברון, סקר מנזרים במדבר יהודה ובנגב המערבי (אזור עזה), סקר המדידות בשבטה, וסקר דרכי הבשמים של הנבטים.

בשער זה שבעה מאמרים, שישה בעברית, אחד באנגלית. שלושה מהם עוסקים במימצאים מהכפר הקדום של עין גדי, בו ערך יזהר חפירות רחבות היקף. שני מאמרים אחרים עוסקים בתוואי של שתי דרכים קדומות – נושא שהעסיק את יזהר בסקריו השונים. שני מאמרים נוספים עוסקים באתרים בהם חפר וסקר יזהר – עין תמר ושבטה. עניינו בגנים קדומים בא לידי ביטוי בשנה בה שהה במרכז לחקר ארכיטקטורה של גנים בדאמברטון אוקס, ושינגטון די.סי.

ג. עדות הפריטים הארכיטקטוניים והממצא הקטן. חלק נכבד בכל הדוחות הסופיים שפרסם (חמת גדר, רמת הנדיב, טבריה ועין גדי), מוקדש להצגת המימצאים הקטנים לסוגיהם: קרמיקה, גרות חרס, כלי זכוכית, מטבעות, מתכות וכיו"ב. במקרים רבים נמסרה המלאכה לידי חוקרים צעירים שהיה זה להם פרסום מדעי ראשון ותמריץ עצום להמשך דרכם המדעית. בשער זה שבעה מאמרים, שישה מהם באנגלית. מקורם של ארבעה מהם באתרים בהם חפר יזהר (רמת הנדיב, טבריה ועין גדי).

ד. בית המגורים בארץ ישראל. בית המגורים בתקופת המשנה והתלמוד היה נושא עבודת המ.א. של יזהר והעסיקו גם במחקרים אחרים וגם בהוראה. בתחום זה הוא פרסם ספר ייסוד, הן בעברית והן באנגלית, שמשמש נקודת מוצא חדשה למחקרים הרבה בתחום זה. הוא גם חפר בית מגורים בחורבת סוסיה (1976). בשער שלפנינו שלושה מאמרים (אחד מהם באנגלית), על בתי מגורים מתקופת המקרא ומשלהי העת העתיקה.

ה. ערי הארץ: טבריה, בית שאן, ירושלים ויפו. מבין ערים אלו חפר יזהר בטבריה, שם הרחיב חשיפתו של בית אמידים גדול ומכלול סמוך (שזוהה בהמשך כמסגד גדול), והיה הראשון לחשוף את התיאטרון של העיר. בשער זה 6 מאמרים, שלושה בעברית ושלושה באנגלית. שלושה מהם נוגעים בטבריה, שניים בירושלים ואחד ביפו.

ו. מנזרים ונזירות. היה זה, כאמור, נושא מרכזי במחקריו של יזהר, לא רק במדבר יהודה; גם באזור עזה ובארץ ישראל בכללותה. פרסומיו הרבים בתחום זה, בהם ספר אנגלי (שלימים ראה אור גם בעברית), הקנו לו מוניטין בינלאומי. הוא יזם, כאמור, את מפעל התרגום לעברית של המקורות העוסקים במנזרי ארץ ישראל בידי לאה די סגני. הוא גם תכנן לפרסם עמה ספר נוסף, באנגלית, על מנזרי מדבר יהודה, המשלב בין המימצא הארכיאולוגי לטקסטים הכתובים. מותו בטרם עת קטע גם תוכנית זו. בשער זה חמישה מאמרים. רק אחד מהם בעברית; השאר באנגלית. הם מתייחסים למגוון של נושאים ולאזורי הארץ השונים.

ז. ארכיטקטורה נוצרית, כנסיות. לתחום זה שייכת הכנסייה הנוצרית הקדומה, עם קריפטה ורצפת פסיפס מרהיבה, שחשף בחורבת ברכות (1975, בניהול משותף עם פרופ' יורם צפריר). בראשית דרכו הוא גם היה שותף לחשיפת הכנסייה הצפונית והכנסייה המרכזית ברחובות שבנגב. כנסיות העסיקהו גם בסקרי המדידות שלו בשבטה ובחורבת סעדון. בשער זה, האחרון בספר, שלושה מאמרים. אחד באנגלית על הכנסייה במרכזה של טבריה, הסמוכה לשטח החפירות המרכזי של יזהר באתר, ושנים בעברית

הננו אסירי תודה בראש ובראשונה למחברים, על שיתוף הפעולה הפורה לכל אורך הדרך. העריכה הסגנונית נעשתה בכשרון ובנאמנות על ידי דר' ישראל רונן (המאמרים בעברית) וגב' סוזן (סו) גורודצקי (המאמרים באנגלית), שניהם עורכים מנוסים. תודה להלל גבע, מנהל החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה ולאן פריס, המפקד על הפרסומים באותו מוסד, על שיתוף הפעולה, ולעובדי דפוס העיר העתיקה, המחלקה הדיגיטלית, על המלאכה הנאמנה. המפעל כולו לא היה מתממש ללא הסיוע מטעם קרן שבקשה שלא לציין את שמה, שהעמידה לצורך המלאכה מענק מתאים. סיוע תקציבי, מטעם המשפחה, הגיש גם יאיר הירשפלד, אחיו של יזהר.

יוסף פטריך, אורית פלג-ברקת, ארז בני-יוסף  
עורכים

# "באר מרים... בכנרת נגנזה?"

## מסע לאיתורו של מקום קדוש בגליל<sup>1</sup>

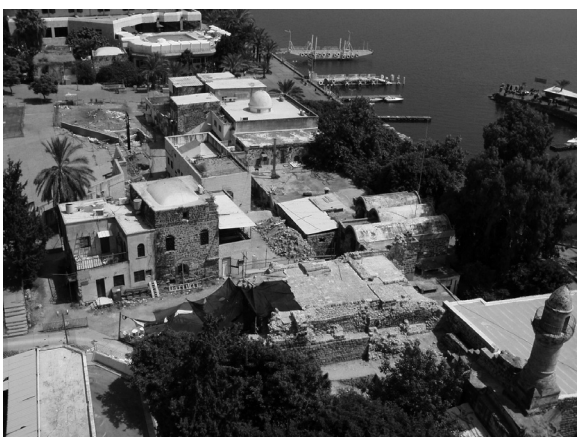
יוסף סטפנסקי

וחוזרים לחופה של טבריה, לאחר חוויה מיוחדת שעברו במקום המקודש היחיד (ככל הידוע לי) הנמצא בלב ים ולא ביבשה. במהלך הדורות הפכה "באר מרים" למשהו ערטילאי ומקור מיסטי ליהודים ברחבי העולם; באירופה של ימי הביניים, למשל, נהגו נשים יהודיות ללכת ולשאוב מים במוצאי שבת מיד עם צאתה, על סמך האמונה שאז באר מרים מחזרת על כל המעיינות והבארות, ומים אלה מסוגלים לברכה ואף לרפואה ("בארה של מרים בימה דטבריא נתנוה וכל מוצאי שבת מחזרת על כל מעיינות וכל בורות וכל מי שהוא חולה ויזמין לו מאותו המים ושותה מהן, אפילו כל גופו מלא שחין מיד מתרפא"); ספר הכלבו, סוף הלכות הבדלה).

המסורת על "באר מרים שנגנזה בכנרת" (איור 1) מוזכרת כבר במקורות התלמודיים הדורשים את הפסוקים "או ישיר ישראל את השירה הזאת, עלי באר ענו לה. באר חפרוה שרים כרוה נדיבי עם... ונשקפה על פני הישימון" (במדבר כא: טז-כ)<sup>2</sup>, והיא ידועה זה דורות ליהודי ארץ-ישראל ובייחוד ליהודי טבריה. זה שנים שנוהגים מדריכים להוציא קבוצות של יהודים מאמינים בשיט אל לב הכנרת, ועל פי הנחייתם עוצרות הספינות בלב הימה (לעתים במקום של נביעה תתי-ימית או מערבולת), ובמקום עצירתן נאמר להם שכאן – במקום זה ממש – גנזה בארה של מרים. היהודים המאמינים מתפללים במקום, כל אחד שופך את לבו בתפילה תמימה,



איור 1. ציור של ד' רוברטס משנת 1839, עם סימון של באר מרים בלב הכנרת, מעשה ידי המחבר.



איור 2. הרובע היהודי על חוף ימה של טבריה ובית הכנסת "עץ חיים" ע"ש ר' חיים אבולעפיה (מעוטור בכיפה לבנה) – מבט לצפון, 2004 (צילם י' סטפנסקי).

והיא מכוונת לעומת השער האמצעי של בית הכנסת העתיק של טבריה... " (ירושלמי, כלאיים ט ד, לב ע"ד; ויקרא רבה כב, ד). מכיוון שמקומם של בתי כנסת אלה אבד זה כבר, מקורות אלה אינם יכולים לסייע לנו באיתור ה"באר", אך יש להניח שמדובר במקום שהיה מול העיר טבריה שהייתה מיושבת בתקופה הנדונה, דהיינו מדרום לטבריה ההיסטורית המוכרת היום. נראה שכבר בימי הביניים, לאחר נטישת העיר הרומית הישנה ומעבר היישוב צפונה למקומה הנוכחי (במהלך המאה ה"א לסה"נ כנראה) נשכחה המסורת בדבר מקום הבאר בלב ים. במאה ה"ב כתב ר' יעקב בן נתנאל הכהן באופן סתמי, לאחר שהזכיר את חמי טבריה בדרום העיר: "כנרת מתוק כדבש, ירדן עובר אותו, באר של מרים בתוכו" (יערי 1976: 62). אבל במאה ה"ח, לאחר חידוש היישוב היהודי בטבריה בידי ר' חיים אבולעפיה (1740 לסה"נ), כתב ר' משה ירושלמי (1769):

ובית הכנסת של הרב חיים אבולעפיה נבנה במקום בני עמודי דהוי גרסא ר' אמי ור' אסי, ובית מדרש סמוך לו. חלונות בית הכנסת נשקפים לצד ים כנרת, ומשם יראה הרואה את בארה של מרים בים כנרת ושם מערבולת מים. ליהודים סירות קטנות ובהן הם יוצאים לשאוב מים מבארה של מרים. אמנם כשמתקרבים לבאר אינם רואים כלום, ולפיכך נשאר תמיד אחד ליד החלון כדי להורות להם את הדרך, וכשמגיעים אל הבאר הוא מרמז להם לעצור והם שואבים מים וחוזרים, ואת המים האלה שותים בטבריה (יערי 1976: 440-441).

בית הכנסת "עץ חיים" של הרב חיים אבולעפיה קיים עד היום ברובע היהודי הישן, סמוך לחוף הים (איור 2), ומכאן אנו עדים ל"העתקת" המיקום המסורתי של הבאר שזוהתה בעבר הרחוק מול העיר הרומית צפונה אל מול הרובע היהודי המתחדש בתקופה העות'מאנית. גם בראשית המאה ה"ט תיאר הרב הגדוע רבי מנחם מנדל מקמיניץ בספרו קורות

מהו מקור המסורת, ואיך מועתקת מסורת זו אל הגליל, אל הכנרת? והאם אפשר לזהות את המיקום המדויק של האתר שהתקדש בקרב יהודי הגליל? במסגרת מחקר מקיף מתמשך על דרך העברת מסורות המקומות הקדושים בגליל בימי הביניים, הציע אלחנן ריינר פתרון לסוגיית מקור המסורת והקשרה לגליל בכלל ולאזור טבריה בפרט. הוא הראה, שבקרב יהודי טבריה, כבר בתקופת התלמוד, רווחה מסכת של מסורות עממיות שזיהתה את אזור הגליל – סביבת מגוריהם – עם ארץ כנען המובטחת, שאליה נכנסו בני ישראל בזמנו של יהושע (ריינר תשנ"ו). שותפים למסורות אלה היו כנראה בני הגליל כולם, לעתים תוך קיום דו-שיח פולמוסי בין-עדתי, ומכאן הדמיון הרב הקיים לא פעם בין המסורות של העדות השונות. כך נקשרו במהלך הדורות לטבריה וסביבתה מקומות רבים עם דמויות ואתרים מקראיים: הר סוסיא זוהה עם הר נבו (והמישור תחתיו – עם 'ערבות מואב'); יריחו זוהתה בבית ירח; הר הכרמל זוהה ברכס פוריה; קרני חיטין וחיטין זוהו עם "הר הגעש" ותמנת חרס/תמנה מקום קברו של יהושע בן נון ואתר מעשי שמשון; קברי יוכבד אם משה, ציפורה אשת משה, אלישבע בת עמינדב אשת אהרון הכהן, וגם מרים הנביאה עצמה – כל אלה זוהו מצפון-מערב לטבריה מעל נחל רקת, באתר המשקיף על נוף הכנרת בקרבת מלון טבריה קלאב הוטל ("קבר האמהות"); וקברים נוספים זוהו ברחבי הגליל המזרחי, כמו בארבל ובאתרים בבקעת בית נטופה. כך גם באר מרים (שכבר לא הייתה נחוצה לעם בהגיעם לנחלתם הקבועה) "נגנזה בכנרת" – בגבול שבין עבר הירדן לארץ כנען. רבות מן המסורות נשכחו במהלך הדורות אך אחדות מהן נותרו בעינן עד היום – כמו זו של באר מרים – מעין "שמורות טבע" שנשמרו בפי העם מדור לדור. כעת נשאר לברר את זיהוי המקום של באר מרים ואת רצף המסורות הקשור לאתר עצמו. יש לזכור, שאין מדובר במציאות ארכאולוגית שבה יש לחפש באר של ממש, שממנה שתנו בני ישראל במהלך שנות הנדודים במדבר, כמו שאין לחפש את הראליה מאחורי סיפורי יעקב ובניו בגליל העליון, שמקום התרחשותם המקראי הוא בהרי בית אל ושכם, המצויים במרכז הארץ ולא בצפונה. ענייננו כאן בתפיסת העולם הגלילית, שזיהתה מקומות אלה בסביבתה הטבעית, המקומית.

לאיתור המקום שבו זוהתה באר מרים יש להיעזר בשלשה אמצעים עיקריים: המקורות ההיסטוריים המתארים את המקום והמתייחסים אליו, עדויות האוכלוסייה המקומית הטוענת לשמירת מסורת הזיהוי, וכן שרידים או סימנים ארכאולוגיים העשויים להיות בשטח.

מן המקורות התלמודיים, רובם במדרשים, ברור שיהודי טבריה בתקופת התלמוד האמינו שבאר מרים אכן נגנזה בכנרת עצמה. במקורות אחדים יש גם תיאור מפורט של מיקום האתר: "ועוד היכן בארה של מרים? אמר ר' יוחנן: שיערוה חכמים והרי היא מכוונת כנגד השער האמצעי של בית הכנסת העתיק של סרונגין... ואמר ר' יוחנן בן נורי..."



אבל התיאור בספר נגיד ומצוה מוסיף מידע לאיתור המדויק של המקום. במחצית הראשונה של המאה ה'ז עסק ר' יעקב צמח רבות בפרסום כתבי יד גנוזים של ר' חיים ויטאל<sup>5</sup> ובספרו זה יש תיאור מדויק יותר של המקום, מפי ר' חיים ויטאל: כשאני חיים באתי אצל מורי ז"ל [האר"י הקדוש - י"ס] ללמוד ממנו זאת החכמה הלך מורי ז"ל לטבריא והולכני עמו ושם היה ספינה קטנה וכשהיינו מהלכים בספינה בתוך המים, כנגד העמודים של בית הכנסת הישן, אז לקח מורי ז"ל כוס אחד ומילא אותו מים מבין העמודים, והשקה לי אותם המים, ואמר לי: עכשיו תשיג בזאת החכמה, כי אלו המים ששתיית היו מבארה של מרים. ומאז ואילך התחלתי ליכנס בעומק החכמה הזאת (מע"ח) (יעקב צמח, ספר נגיד ומצוה, עמ' ז).<sup>6</sup>

האתר נמצא אפוא "כנגד" או "בין" העמודים של "בית הכנסת הישן", מה שמזכיר את המדרש התלמודי שגם בו מצוין האתר בהקשר ל"בית הכנסת העתיק של טבריה". לפיכך יש לחפש בעזרת שני התיאורים האלה מן המאה ה'ט את האתר של באר מרים לאורך חוף ימה של טבריה, בין העיר ההיסטורית בצפון לבין חמת טבריה בדרום, ואם נדייק יותר – בחלקו הדרומי של קטע חוף זה, קרוב יותר לחמת.<sup>7</sup>

עד לאחרונה ידעו אחדים מזקני טבריה לספר, שמקובל עליהם שבאר מרים נמצאת בדרך לחמת טבריה ולא בים מול הרובע היהודי. העדויות האלה, המזכירות את סביבת אתר העמודים (להלן), אך לא את העמודים עצמם, רוכזו בידי יצחקי גל (גל תשנ"ו). על פי עדויות אלה, מקום באר מרים (שצוין בעזרת סוללת אבנים שנמשכה בעבר מהחוף אל תוך הים) כוסה בזמן הרחבת החוף של מלון רימונים-מינרל (מלון גני חמת לשעבר), קרוב לעמודים, ומדרום להם. לא מן הנמנע שהמסורת בפי זקני טבריה מראה על תנודה קלה של כמה עשרות מטרים במיקום האתר דרומה מאתר העמודים, והיא רק מחזקת את זיהויו של אתר העמודים עם מקום באר מרים על פי מסורת האר"י.

### הממצא הארכאולוגי

כעת מגיע התור של הסקר הארכאולוגי לתרום את חלקו בפתרון החידה. בחוף הדרומי של טבריה, בין החוף העירוני לבין החוף של מלון רימונים-מינרל, נמצא קטע חוף יחיד באורך של כ-200 מ' שנשאר לא נגוע ועדיין לא נתפס ולא נוצל לצורכי בילוי ומסחר. בקטע זה, אף שלא בוצעו בו חפירות ארכאולוגיות (לעומת חפירות רבות שנערכו מעברו המערבי של הכביש בלב השטח של העיר הרומית), עדיין בולטים מעל פני הקרקע שרידים ארכאולוגיים רבים למדי, ועל כן דאגה רשות העתיקות למנוע כל פגיעה בו ולשמר אותו לצורכי חקירה וחשיפה בעתיד.<sup>8</sup> בחלק הצפוני של הקטע, מעט מדרום לחוף העירוני הציבורי של העיר, בולט לעין קצה החומה הביזנטית של טבריה מן המאה ה'ו' לסה"נ,

העיתים את הבאר בלב הכנרת: "וכיצד רואין אותה? כשאין רוח על הים כינרת, אז רואים בתוכו כמו עיגול הנעשה בעת שזורקין אבן לתוך המים. ואומרים שהוא בארה של מרים" (אבישר 1973: 463). נראה שגם הוא התכוון לאזור שמול הרובע היהודי שהיה אז מיושב בצפיפות, וכך הועברה מסורת הבאר בין יהודי טבריה (ובעיקר בין דייגי העיר) מדור לדור.<sup>3</sup> מכאן עולה לכאורה המסקנה, שמקומה "המקורי" של הבאר בכנרת אבד לאחר נטישת העיר הקדומה, ועם יישובה מחדש של טבריה בצפון הוא זוהה שנית מול היישוב המתחדש.

### באר מרים... "בכנרת נגנזה"? או "בין העמודים" נגנזה?

עיון במקורות היסטוריים נוספים, יחד עם סקר ארכאולוגי בשטח ועדויות התושבים המקומיים מובילים אותנו חזרה לעיר הרומית, למקום מפתיע נוסף.

בזמן שהותו הקצרה של ר' יצחק לוריא אשכנזי, המכונה האר"י הקדוש, בצפת בשנים 1570-1572 הוא עסק רבות באתרים שיש בהם קדושה וייחוס קדמון (כמו ה"חקל תפוחין קדישין" בצפת) ובאתרים ברחבי הגליל שנקשרו אליהם מסורות קבורה של צדיקים. היום אלפי יהודים מאמינים רואים במסורת האר"י את הסמכות העליונה לקביעת מקומם של קברי הצדיקים, ללא אפשרות "ערעור". מסורת זו הועברה מהאר"י לתלמידיו בעל-פה, אך נכתבה בידי תלמידו המובהק ר' חיים ויטאל. ויטאל חיבר בהשראת רבו את רשימת קברי הצדיקים המופיעה בספר *שער הגלגולים* (אף כי זו נערכה ויצאה לאור על ידי בנו ר' שמואל ויטאל).<sup>4</sup> ובכן, האר"י הקדוש כלל גם את באר מרים במסלולו בגליל. תיאור אחד ידוע לנו מתוך הספר *שער הגלגולים* הנ"ל; תיאור אחר מופיע במקור ידוע פחות, בספר *נגיד ומצוה* של ר' יעקב צמח מן המחצית הראשונה של המאה ה'ז, כשני דורות לאחר האר"י.

ב"שער הגלגולים" נכתב: "בלכתך דרך ים טבריה אל חמי טבריה באמצע הדרך ממש במקום שיש דקלים רבים בשפת הים ההוא, מכוון כנגד מגדל אחד אשר בראש ההר שם הוא בארה של מרים" (רוטשטיין תשנ"ה: 72). מכאן עולה לכאורה, שעל פי האר"י (כפי שמובא בידי תלמידו ר' חיים ויטאל) זוהתה באר מרים על חוף הים, מדרום לטבריה של המאה ה'ט, בדרך לחמי טבריה, דהיינו בתחום טבריה הרומית. עוד ציון דרך המוזכר שם הוא, שהאתר "מכוון כנגד מגדל אחד בראש ההר" – הכוונה בודאי לח'רבת קצר בנת אלי-מלך בראש הר ברניקי, שנחפרה בשנות ה-90 בידי יזהר הירשפלד ונתגלו בה שרידי כנסייה ביזנטית מנומנטלית. בתיאור זה אין מספיק מידע לאיתור מדויק של המקום, אם כי הצירוף "אמצע הדרך ממש" יכול להוביל אותנו לסיבבות האתר, ו"המגדל" (ח'רבת קצרה) בראש הר ברניקי אכן נראה מן החוף רק כשמתקרבים לעבר חמת טבריה (צפונה יותר מסתיר אותו המדרון המזרחי של ההר). ציון הדקלים שהיו שם במאה ה'ט אינו מסייע לנו היום כלל.

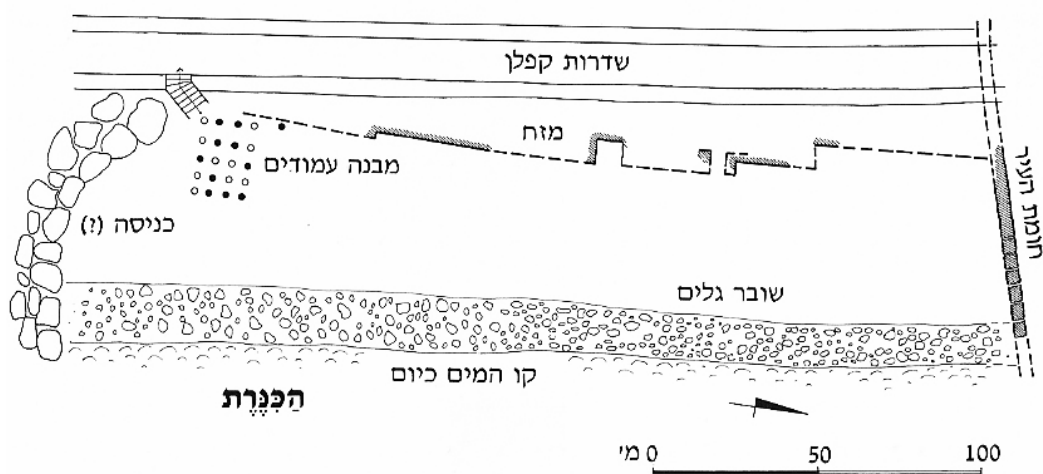
ניכרים רק בראשיהם העגולים השונים משאר אבני החוף. בעבר הלא רחוק, בשנות ה-80 של המאה ה'כ', היה אפשר להבחין טוב יותר בעמודים (איור 5), אך כיום הם בולטים פחות בשטח (איור 6). לפנינו אפוא שרידי בניין קדום, רב עמודים, שטרם נחפר. מראה המקום משנות ה-20 של המאה ה'כ' לסה"נ (איור 7) מרשים עוד יותר, והוא מעיד שבמקום הזה עמד בעבר מבנה מפואר, אולי אחד המבנים שנישאו על גבי עמודים בחופה של העיר הנזכרים אצל הנוסע הפרסי נאצר ח'וסרו, שביקר בטבריה בשנת 1047 לסה"נ (אבישר 1973: 95). ייתכן גם שאלה העמודים המופיעים בצויר ידוע של דיוויד רוברטס, שצויר בשנת 1839 (איור 8). סביר להניח ששרידים אלה הרשימו את כל באי המקום במאות השנים האחרונות. דומה שזה המקום שהצביעו עליו לפחות חלק מיהודי טבריה בדורות האחרונים כמקום בית המדרש (או בית הדין?) המפורסם של רבני טבריה ר' אמי ורב אסי, שכונה "ביני עמודי" (בבלי, ברכות ח ע"א; שבת י ע"א), כפי שעולה מתיאורו של ר' רחמים אופלטקה משנת 1876: "ולמטה מקום קברת ר' ירמיה זיע"א [מקומו היום במתחם מלון רימונים מינרל הקרוב לכאן – י"ס]. ועל שפת הים ראינו בית המדרש ר' אמי ור' אסי ביני עמודי, והוא חרב. משם הלכנו לרחוץ בחמי טבריה..." (יערי 1976: 631). ומכאן ראינו, שעוד במאה ה'ט"ז זהו יהודי טבריה שרידים מנומנטליים בתחומי העיר הרומית עם מבנים קדומים בעלי שם. אני סבור, ש"מקבץ" עמודים זה הוא המקום של באר מרים שזיהה האר"י במאה ה'ט"ז: כאן – בין עמודים אלה – השקה האר"י את תלמידו ר' חיים ויטאל ממימי הכנרת, אשר זיכו אותו בקבלת חכמת רבו הנערץ. נראה שבמאה ה'ט"ז היו פני הים גבוהים יותר מכפי שהם היום, ואלה כנראה כיסו קטע זה של החוף עד כמעט גובה ראשי העמודים (אפילו בשנות ה-80 של המאה ה'כ' הגיע קו המים אל קו העמודים, כפי שרואים באיור 5). כך אפשר להבין איך השקה האר"י את תלמידו ממים שהיו "בין העמודים" – שעה שהיום (2015) נראית כאן יבשה בלבד. המיקום המוצע תואם את העדויות של זקני טבריה שקיבצו גל (תשנ"ו), שהצביעו גם הן על אזור זה (או מעט דרומה מכאן).

דומה שנחשף כאן "סוד כמוס". דייגי טבריה ומדריכי התיירים עדיין סבורים שהבאר נמצאת בלב ים (כפי שסברו תושבי טבריה בימי התלמוד) – ויהודים תמימים רבים מושטים בספינות למקומות שונים בכנרת שם מראים להם את מקום הבאר שנגנזה... אבל ר' יצחק לוריא – מקור הסמכות החשוב ביותר בקביעת המקומות הקדושים בגליל – קבע אחרת – שהיא נמצאת ממש סמוך לחוף, "בין העמודים" שעל החוף. זאת ועוד: לאחר שר' חיים ויטאל שתה מן המים הוא החל "להשיג" את חכמת רבו האר"י ושימש מקור והשראה לתורת האר"י לדורות רבים (החסידות, למשל, ולהבדיל השבתאות, התפתחו מתוך תורת האר"י). יש לקוות שמדינת ישראל תשכיל לשמור על המקום מפני שינויים העלולים לפגוע בו. נראה שהדרך הטובה ביותר לשמור את האתר היא



איור 3. הפן החיצוני של החומה העתיקה בחוף הכנרת, מדרום לחומה הביזנטית – מבט לדרום-מערב, 2010 (צילם י' סטפנסקי).

שמתחילה מכאן לטפס מערבה בדרכה לפסגת הר ברניקי, ומשם צפונה-מזרחה חזרה לעבר חוף ים כנרת – אחת החומות הארוכות ביותר בארץ-ישראל (כשלושה ק"מ אורכה הכולל). בעונות השפל בכנרת עדיין ניכרים כאן קורות העץ המקוריות ביסודות קצה החומה; בדיקות פחמן 14 שנערכו על פיסות עץ מכלונסאות אלה העלו תאריך מכויל לבניית החומה בטווח השנים 440-550 לסה"נ (סטפנסקי 2005), התואם ומחזק את הצעתו של הירשפלד שהחומה נבנתה בימי הקיסר יוסטיניאנוס. מדרום לחומה ובניצב לה, לאורך כל קטע החוף הפתוח, ניכר קיר-חומה איתן נוסף עם מגדלים הבולטים כלפי הים; חלקו לפחות בנוי אבני גזית מבולת (יש להניח שכולו היה בנוי כך בעבר, אך רוב הפן החיצוני של החומה נשדד ושרדה כיום בעיקר ליבת החומה) (איור 3). כיוון חומה זאת הוא במקביל לחוף הים, וכיום כביש הגישה הדרומי של טבריה (שדרות אליעזר קפלן) נשען עליה והיא משמשת לו קיר תמך. הירשפלד סבר, בעקבות הצעתו של מנדל נון, שבחוף הזה היה נמל עתיק (בעיקר על פי משקולות דיג רבים למדי וכמה עוגני אבן שמצא נון בחוף הזה), והקיר שימש מזח המעגן (איור 4; הירשפלד 1991: 22-24). ואולם אין להוציא מכלל אפשרות שהקיר האיתן המקביל לחוף גם הוא שימש חומה של ממש (כפי שרומז מגדל אחד הבולט כלפי מזרח), ואולי זו החומה שחיברה-איחדה את טבריה עם חמת, איחוד הנרמז במקורות התלמודיים: "בראשונה היו בני טבריה מהלכין את כל חמתה ואין בני חמתה באין אלא עד מקום הכיפה. עכשיו בני טבריה ובני חמתה חזרו להיות עיר אחת" (תוספתא, עירובין ה ב, מהדורת ליברמן, עמ' 111). בקצה הדרומי של קטע החוף הזה, קרוב לגרם מדרגות היורד אל החוף ממפלס הכביש ממערב, אפשר להבחין בין אבני החוף וחתך האדמה של מילוי תוואי הכביש הסמוך, בעמודים "תקועים" באדמה, חלקם מבצבצים מעל פני השטח וחלקם



איור 4. שרידים ארכאולוגיים בחופה של טבריה - תכנית (מתוך הירשפלד 1991: 22; באדיבות רשות העתיקות).



איור 6. עמודים בחוף - מבט לצפון, 2006 (צילם י' סטפנסקי).



איור 5. עמודים בחוף - מבט לצפון, שנות השמונים של המאה הכ' (צילם י' סטפנסקי).

החוף הייחודי הזה, החוף הבלתי נגוע האחרון שנותר בטבריה, כשמורת טבע עירונית ושמורת עתיקות, שיש בה, על פי המסורת, גם סגולות רוחניות.

לבצע לאורך החוף חפירות ארכאולוגיות מבוקרות, לחק ולשמר את השרידים למען הדורות הבאים, ולכלול את האתר בפארק העתיקות הגדול הנמצא ממערב, בשטח העיר הרומית, שבו חפר הירשפלד. עד אז צריך לשמור מכל משמר על קטע



איור 7. עמודים בחוף – מבט לדרום, שנות העשרים של המאה הכ' (מתוך הירשפלד 1991: 24; מקור הצילום: ארכיון המנדט של רשות העתיקות, באדיבות רשות העתיקות).



איור 8. עמודים בחוף: ציור של דייוויד רוברטס משנת 1839 – מבט לצפון-מערב.

## הערות

- 1 לזכרו של פרופסור יזהר הירשפלד, חופר טבריה לגרסאות ראשוניות של מאמר זה, ראו סטפנסקי 2007; 2009.
- 2 למשל: "ונשקפה על פני הישימון" (במדבר כא: כ) – זה לענין באר [של מרים] שבאה עמהם עד שנגנזה לתוך ימה של טבריה. והעומד על פני הישימון רואה בתוך הים כמלוא פי תנור... " (תנחומא, חקת, נ, [מהדורת בובר, עמ' 128]). למקורות המזכירים את באר מרים בכנרת ראו אבישר 1973: 463-464.
- 3 באופן דומה סיפרה גם סבתי, נחמה פרידפרטיג לבית הלר, ילידת טבריה. ככל הידוע לי אין כיום איש היכול להראות בביטחון את המקום המדויק, מול בית הכנסת עץ חיים, שהצביעו עליו בעבר.
- 4 על מסורת קברי הצדיקים של האר"י ובכלל זה ניסיון לאיתור המקומות המתוארים בספר שער הגלגולים, ראו רוטשטיין תשנ"ה; הרצברג, גבאי וסטפנסקי תשע"א.
- 5 ר' יעקב צמח (1584-1670 [?]), מאנוסי פורטוגל ורופא בהשכלתו, עלה לצפת מסלוניקי בשנת 1619; היה גדול אוספי ומעתיקי הכתבים הלוריאניים והנהגות האר"י בדורות שלאחר מותו של האר"י בשנת של"ב (1572). כתיבת ספרו נגיד ומצוה, שהוא קונטרס הנהגות האר"י, הסתיימה בשנת שצ"ח (1638), אך הספר נדפס במלואו באמסטרדם רק בשנת תע"ב (1712); ספר 'שולחן ערוך האר"י', שנדפס כבר במאה ה"י הוא אחת מעריכות נגיד ומצוה. לדברי גרשום שלום, ר' יעקב צמח הספיק לדרוש נגד שבתי צבי בירושלים כ"ראש חכמי הסוד" בשנת 1665, היא שנת תחילת התנועה השבתאית. על תולדותיו וכתבתו ראו שלום תש"י; אביב"י תשמ"ד; גריס תשמ"ז.
- 6 על פי ר' יעקב צמח, ספר נגיד ומצוה, מהדורה מודפסת משנת תשכ"ה, ירושלים, עמ' ז, בהקדמת הספר. הציטוט זה למהדורה המודפסת הראשונה של הספר משנת 1712, המצויה בספרייה הלאומית בירושלים. האותיות מע"ח המופיעות בסוף הפסקה

- 7 ח' רוטשטיין שם לב לנאמר בנגיד ומצוה, אך לדבריו "בית הכנסת הישן הוא הנמצא בחפירות, כ־800 מטר מצפון השער העתיק שבחומה הרומאית של טבריה" (רוטשטיין תשנ"ה: 72, הערה 52). לא ברור לאיזה בית כנסת התכוון, ושמה התכוון לאחד משני בתי הכנסת של חמת שנתגלו מדרום לשער הרומי?
- 8 לפני מותו הביע יזהר הירשפלד רצון לערוך יחד אתי חפירה בחוף הזה. מותו גרע תכנית זו באיבה.
- 9 כאמור, בית מדרש קדמון זה זוהה במאה ה"ח על-פי ר' משה ירושלמי במקום בית הכנסת "עץ חיים" של ר' חיים אבולעפיה בעיר ההיסטורית מוקפת החומות. לביאור המונח "ביני עמודי" ומקומו האפשרי, ראו אליאב 1995: 74-75; שטרנברג תשל"ב: 112-119.

## ביבליוגרפיה

- סטפנסקי י' 2002א. רמת כורזים. בתוך ג' ברקאי וג' ושילר עורכים. הגליל העליון המזרחי ורמת כורזים (אריאל 154). ירושלים. עמ' 24-9.
- סטפנסקי י' 2002ב. צפת וסביבתה בתקופות הקדומות. בתוך א' שילר וג' וברקאי, עורכים. צפת ואתריה (אריאל 157-158). ירושלים. עמ' 51-58.
- סטפנסקי י' 2005. סקר מפת טבריה. חדשות ארכיאולוגיות 117: [http://www.hadashot-esi.org.il/report\\_detail.aspx?id=234&mag\\_id=110](http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=234&mag_id=110)
- סטפנסקי י' 2007. 'באר מרים... בכנרת נגנזה?' מסע לאיתורו של מקום קדוש בגליל. טבריה (מהדורה מוגבלת שהודפסה לקראת יום עיון לזכרו של יזהר הירשפלד).
- סטפנסקי י' 2009. "באר מרים" בכנרת. אריאל 187: 97-103.
- רוטשטיין ח' תשנ"ה. זיהוי קברי צדיקים בגליל ע"פ האר"י. תחומין טו: 60-73.
- ריינר א' תשנ"ו. בין יהושע לישוע: מסיפור מקראי למיתוס מקומי. ציון סא: 281-317.
- אביב"י י' תשמ"ד. ספרי 'נגיד ומצוה' לר' יעקב צמח. קרית ספר נח: 188-191.
- אבישר ע' 1973. ספר טבריה. ירושלים.
- אליאב י"צ 1995. אתרים, מוסדות וחיי יומיום בטבריה בתקופת התלמוד (מטוב טבריה 10), ירושלים.
- גל י' תשנ"ו. מסורת אחרונה על בארה של מרים. על אתר א: 111 - 113.
- גריס ז' תשמ"ז. עיצוב ספות ההנהגות העברית במפנה המאה השש-עשרה ובמאה השבע-עשרה ומשמעותו ההיסטורית. תרביץ נו: 561-570.
- הירשפלד י' 1991. אתרי עתיקות בטבריה – מדרין. ירושלים.
- הרצברג י', גבאי י' וסטפנסקי י' תשע"א. מקומות קדושים וקברי צדיקים בגליל (מהדורה שנייה מורחבת ומתוקנת). ירושלים (כרכים א-ב).
- יעקב צמח. ספר נגיד ומצוה. אמסטרדם, 1712 (מהדורה מודפסת משנת תשכ"ה, ירושלים).
- יערי א' 1976. מסעות ארץ ישראל. רמת-גן.
- סטפנסקי י' 1994. הקבר ממשין להתגלגל: על מציאות ומסורת לאורך הדרך הבינלאומית במזרח הגליל העליון. מורשת דרך 51: 12-13.

שטרנברג א"ג תשל"ב. גלגל המזלות של טבריה. טבריה.  
שלום ג' תש"י. לתולדות המקובל ר' יעקב צמח ופעולתו הספרותית.  
קרית ספר כו: 185-194.

ריינר א' תשע"ב. יהושע הוא רשב"י, הצור היא מירון: לטיפולוגיה של  
סיפור ייסוד גלילי (עוד פרק בעולמו הדתי של היהודי הגלילי).  
תרביץ פ: 179-218.